

tərcümələrlə zəngin olan ilk əsər idi. "Qərb-Şərq Divanı" nı (*West-Östlicher Divan*) yazarkən *J.W. von Goethe*'nin şərq poeziyası və folkloru haqqında əsas məlumat qaynağı *H.F. von Diez* və *J. von Hammer*'in tərcümələrindən ibarət idi.

Maraqlıdır ki, *J. von Hammer* bu kitabında Ömər Xəyyam haqqında da məlumat vermiş, onun 25 rübaisini almancaya tərcümə etmişdi. *J. von Hammer* Ö.Xəyyamı bir qədər sxematik şəkildə belə təqdim etmişdi: "azadfikirli və dini ələ salan, bu baxımdan fars poeziyasının *Voltaire*'i (Volteri) adlana bilər". Lakin bu tərcümə və məlumat Xəyyamı Avropa və Amerikada tanıda bilmədi. (*Bu giriş sözümüzdə "Hamlet İsxanlı. Poetik tərcümə. Məhdud çərçivələr içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı" əsərindən bəzi iqtibaslar edirik.*)

Xəyyamın bəxti 1859-cu ildə açılacaqdı. *Edward Fitzgerald* (1809-1883) ingiliscəyə tərcümə etdiyi 75 rübaini kitab şəklində tərcüməçinin adını göstərmədən anonim çap etdirdi. Kitab əvvəlcə diqqəti cəlb edə bilməmişdi, iki ilə yaxın heç kimi maraqlandırmadı, kitabın qiyməti bir şillingdən bir pensə endi... və birdən sanki hamı ayıldı... Rübailər ildırım sürəti ilə yayılmağa başladı. (1929-cu ildə kitabın birinci nəşrindən qalan bir nüsxəsi Birləşmiş Ştatlarda səkkiz min dollara satılmışdı!)

Tərcümənin *E. Fitzgerald*'a məxsus olduğu rübailərin yalnız 1875-ci il nəşrində qeyd edilmişdi; bu zaman rübailərin sayı 101 olmuşdu. *E.Fitzgerald* tərcümədə çox böyük sərbəstliyə yol vermiş, özü demişkən, "rübailəri bir-birinə qatmış, bəzi şeylər itmiş"di. Lakin o, Xəyyamın ruhunu tutmuş, gözəl imitasiya məharəti ilə oxucunu valeh edə bilmişdi. Onun əsas məqsədi Xəyyamın ideyalar dünyasını ingilis oxucusuna açmaq,

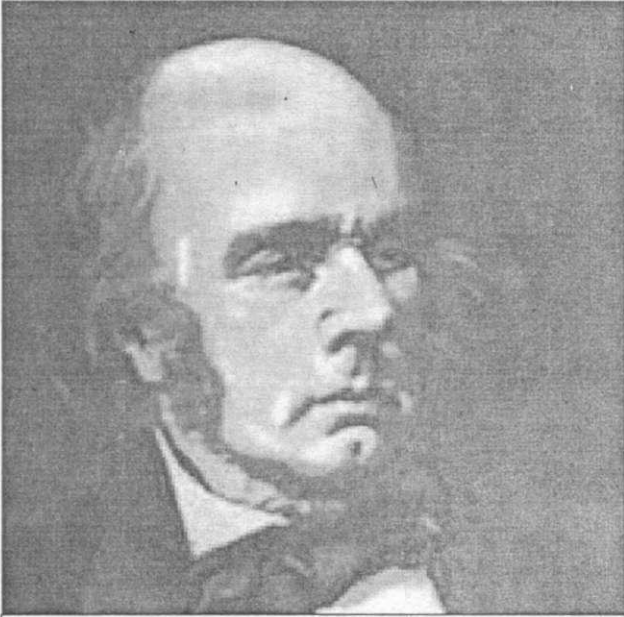

Joseph von Hammer

Xəyyamın həyat fəlsəfəsini, qəm və nəşəsini ingiliscə ifa etmək idi. *Fitzgerald* tərcümədə əsas ideya və məzmunu saxlamaqla şair fantaziyasına yer verib bədii gözəllik yaratmağa nail olmuşdu. Onun müasirləri fransız tərcüməçiləri isə "fransız cəmiyyətinin dəyərlərinə uyğun gəlməyən" Xəyyamı dəyişdirib "tərbiyəli" fransız döndərmək istəmişdilər.

1900-cü illərə yaxın ingilisdilli ölkələrdə *Fitzgerald*'ın ifasında Xəyyamın (Ömər Xəyyam, yoxsa *Fitzgerald* Xəyyam?!) rübailəri ağılaşmaz populyarlıq qazanmış, bir mania (*Omar cult*) halına gəlmişdi.

Xəyyamın rübailərində azadfikirliyin həddini aşdığı qənaətində olan və ciddi narazılığını və narahatlığını bildiren ingilis-amerikan oxucular da az deyildi. Bununla belə, protestant keşiş və şair *John White Chadwick*'in (1840-1904) dindarları sakitləşdirmək üçün "*Old and New*" jurnalı vasitəsilə oxuculara müraciəti bir daha

Edward Fitzgerald

"Rübailər" in qeyri-adi cazibəsindən xəbər verir: "Kimsə Ekklesiastın kitabını "bütün qəmli kitabların ən qəmlisi" adlandırmışdı. O, Ömər Xəyyamı oxumayıb. Bu şeirlər "Ekklesiast" dan qat-qat qəmlidir. Birinci ona görə ki, onlar daha xoşahənglidir, ikinci ona görə ki, onlarda daha çox ümitsizlik var; və bir də ona görə ki, onlardakı sözlərin arxasında biz daha nəcib ruhun dayandığını hiss edirik".

Bu tərcümə böyük riyaziyyatçı və astronom Ö.Xəyyamı bütün dünyada, o cümlədən Şərqdə, öz vətəni İranda böyük şair kimi yenidən tanıtdı. Tərcümənin uğuru qeyri-adi və gözlənilməz dərəcədə yüksək idi, şeirlər başgicəlləndirici bir dünya şöhrəti qazanmış, ingilisdilli ədəbiyyat tarixində özünə klassik əsər kimi yer qazanmış, ən geniş dairələrdə oxunan və sevilən bir poemaya dönmüşdü. 1863-cü ildə Jhon Raskin kimliyi hələ məlum olmayan tərcüməçiyə ünvanladığı məktubunda yazırdı: "zənn edirəm ki, bu günə qədər heç vaxt bu poema kimi böyük, parlaq bir şey oxumamışam".

Fitzgerald - Xəyyam triumfu ədəbi Xəyyamşünaslığın da əsasını qoydu! Xəyyam rübailərinin əslini axtarmaq - bu, yüz ildən artıq davam edən cəlbədicə elmi mövzu oldu. Cavablar da rəngarəng idi - Xəyyam "şair olmayıb, rübai yazmayıb", "30-40 və ya ən çoxu 70-80 rübai onun özünə məxsusdur", "1000-2000 arasında rübailəri olub" və s. Bunu islam tarixində səhih hədislərin axtarışına bənzətmək olar. Hal-hazırda tədqiqatçıların böyük qismi deyəsən 200 və 400 arasında rəqəmlər üzərində dayanıblar.

Ömər Xəyyam - *Edward Fitzgerald* əhvalatı istər-istəməz yadımıza Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehin *Friedrich Bodenstedt*'lə bağlı macərələrini xatırladır.

Şərqi öyrənmək üçün Tiflisdə Mirzə Şəfi Vazehdən (1794-1852) dərs alan alman şairi və tərcüməçisi *Friedrich Bodenstedt* onun şeirlərini almancaya çevirib 1851-ci ildə "*Die Lieder des Mirza - Schaffy*" ("Mirzə Şəfi nəğmələri") adı ilə nəşr etdirdi. Bu "Nəğmələr" qısa zamanda bütün Avropada məşhur oldu, almandan bir çox dillərə, o cümlədən ruscaya tərcümə olundu, şeirlərinə musiqilər yazıldı. 1851-ci ildən 1873-cü ilə qədər "Nəğmələr" alman dilində 47(!) dəfə nəşr olundu. Bu qədər qeyri-adi marağı gözləməyən *F.Bodenstedt* 1874-cü ildə nəşr olunan yeni kitabında "Nəğmələr" in əsl müəllifinin Mirzə Şəfi deyil, özü, yəni *Bodenstedt* olduğunu bəyan etdi. 1922-ci ilə kimi "Nəğmələr" in almanca nəşrlərinin sayı 169-a (!) çatdı.

Mirzə Şəfinin orijinal şeirləri tapıldıqdan sonra məlum oldu ki, *F.Bodenstedt* tərcümədə qətiyyətlə dəqiq olmağa çalışmamış, həmçinin tərcümədə digər şərq şairlərinin şeirlərindən də istifadə etmişdir.

Hər halda *F.Bodenstedt* öz tərcüməsi ilə Mirzə Şəfinin əsərlərinin, tərcümədə olsa da,

qorunub saxlanması, tanınması və şöhrətlənməsinə səbəb oldu. Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti və yaradıcılığının 20-ci əsrdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməsinin əsas səbəbi də məhz *Bodenstedt*'in tərcüməsi, daha doğrusu, bu tərcümənin Avropa və Rusiyada geniş yayılması olmuşdu.

Beləliklə, Mirzə Şəfi 1851-ci ildə almanca, Xəyyam 1859-cu ildə ingiliscə dünyaya açıldılar. Uğur qazanacağına şübhə edən tərcüməçi - *E. Fitzgerald* yalnız 1875-ci ildə, tərcümə layiqincə qiymətləndirildikdən sonra, tərcümənin ona məxsus olduğunu elan etdi (onu dünyada tanıdan da öz çoxsaylı əsərləri deyil, Xəyyamı tərcümə etməsi oldu). *F. Bodenstedt* isə ondan bir il əvvəl Mirzə Şəfi nəğmələrinin qeyri-adi populyarlığını görüb... özünü Mirzə Şəfi, yəni tərcüməçi deyil, müəllif elan etdi. Bu tərcüməyə qədər Avropada Mirzə Şəfinin adını heç kəs eşitməmişdi, əslində onun öz vətəni Azərbaycanda da geniş şöhrəti yoxdu; bu, *F. Bodenstedt*'in özünü Mirzə Şəfi ilə eyniləşdirməsinə nəzəri imkan verirdi və o, şübhəsiz - bu imkandan vaz keçə bilmədi...

Xəyyamın rübailəri və Firdovsi, Sədi, Hafiz kimi digər böyük fars şairlərinin əsərləri sovet dövründən əvvəl hərdən-hərdən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilirdi. Xəyyamın poetik irsinin Azərbaycanda çevrilməsinə sistemli şəkildə yanaşan ilk tərcüməçi Mikayıl Müşfiq olub. O, qısa zamanda Xəyyamın 186 rübaisini Azərbaycan oxucusuna təqdim edə bildi. Bu, Müşfiqin şairlik istedadı və tərcüməçilik məharətini nümayiş etdirən ən gözəl nümunələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Tərcümədə bəzən arxaik və ya dilimizdə rast gəlinməyən fars kəlmələri də işlənilib (bir qismi qafiyəni saxlamaq naminə). Daha aydın ifadələrə ehtiyac duyulduğu və ahəngin qırıldığı yerlər də var. Lakin bütün bunlar tərcümənin

Mirzə Şəfi Vazeh

ümmümləkdə gözəlliyinə xələl gətirmir. Bu kiçik xətlər də vaxt çatışmazlığı ilə izah oluna bilər, öz tərcüməsi üzərinə qayıtmaq, onu təkmilləşdirmək qismət olmadı böyük şairimizə.

Xəyyam rübailərinin Azərbaycanda ikinci geniş tərcüməsi Mir Mehdi Seyidzadəyə məxsusdur. Rübai janrını yaxşı duyan şair öz işinə məsuliyyətlə yanaşmış, Azərbaycan oxucusuna daha çox - 360 rübaini sevdirməyi bacarmışdı.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Əkrəm Cəfər də Xəyyam yaradıcılığı ilə yaxından maraqlanmış, onun 392 rübaisini dilimizə çevirmişdir. Tərcüməçi qeyd edir ki, o, "orijinalın öz vəznini (rübai vəznini) saxlamağa çalışmışdır". Xəyyamın rübailərini dilimizə qismən çevirən başqa tərcüməçilər də var və gələcəkdə də olacaq - həyat, ölüm, dünya, nəşə və qəmin çulğasıdığı bu poetik gözəlliyi hər nəsil yenidən duymağa, anlamağa çalışacaq.

Mikayıl Müşfiq

Azərbaycan oxucusu Xəyyam rübailəri ilə daha bir dəfə tanış olmaq imkanı qazanmaqdadır - doktor Memari cənubdan səsimizə səs verib - Ərdəbil ləhcəsini əsas götürərək Xəyyamın 119 rübaisini dilimizə çevirmişdir. İranda azərbaycandilli ədəbiyyat bir tərəfdən ədəbi dilin formalaşması, digər yandan isə yerli ləhcələrdən gen-böl istifadə edilməsi yolundadır. Bu tərcümə dil etibarı ilə iki xüsusiyyətə malikdir - fars dilinin təsiri böyükdür və yerli ləhcə aparıcıdır; vəzncə isə Ə.Cəfərin tərcüməsi ilə səsləşir. Güman edirəm ki, doktor Memarinin tərcüməsi poeziya həvəskarları ilə yanaşı dilçi və ədəbiyyatçılarımızı da maraqlandıracaq, onları təhlil və müzakirəyə dəvət edəcək.

Sonda, müqayisə üçün, Xəyyamın bir neçə rübaisini, adını çəkdiyimiz dörd tərcüməçinin hər birinin ifasında, oxuculara təqdim etmək istəyirəm.

**Cam tutan Bəhramın qəsrində, budur
Ahu balalayıb, tülkü qorunur.**

**Kəməndlə gur tutan qoca Bəhramı
Yaman qabaqlayıb, tora saldı kur.**

(M.Müşfiq)

**O saraylarda ki, mey içmiş Bəhram,
Orda ceyran doğur, tülkü var müdam.
Kəməndlə gur tutan Bəhram gör indi
Gorda yatıb necə olmuşdur aram.**

(M.Seyidzadə)

**O qəsrdə ki verərdilər Bəhrama cam,
Ahuya olub doğum yeri, aslana dam.
Bəhram ki, ömür boyunca gur ovlardı,
Gördün necə birdən gora girdi Bəhram.**

(Ə.Cəfər)

**Ol qəsri ki, Cəmşid o gün cam tutub,
Ceyran doğub orda tülki aram dutub.
Bəhram ki, qur edərdi ömründə şikar,
Gördün necə qur axirdə Bəhram dutub?**

(Memari)

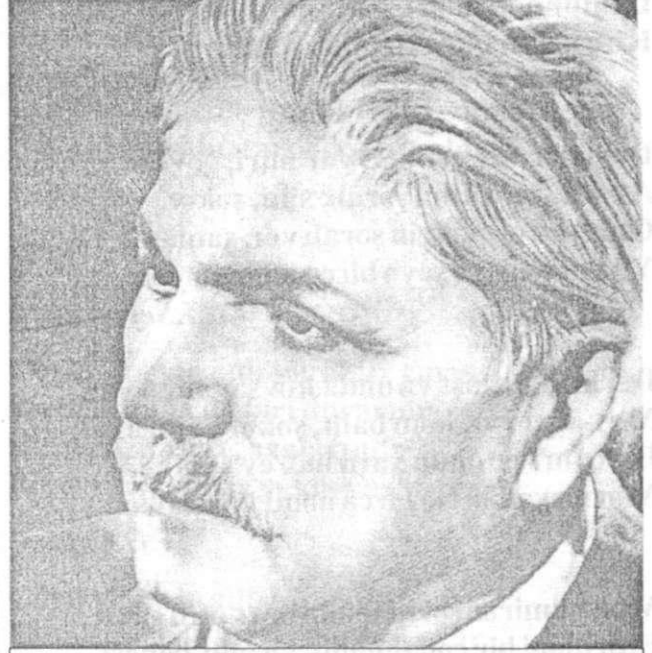
Burada söz oyunu, omonim çaraları mühümdür: “qur” farsca həm “gur”- vəhşi ov heyvanı, həm də “gor”- qəbir, məzar mənasını verir. Yəni özü gur tutan Bəhram gordadır, gor onu tutub. Əfsanəyə görə, Bəhram Gur (ləqəb də söz oyununun gizlin iştirakçısıdır) ov etdiyi vaxt ölüb...

Bu iki mənanı Müşfiq iki müxtəlif yazılışda, həm də ikincini farsı şəkildə, Dr. Memari eyni yazılışda və farsı şəkildə, M.Seyidzadə və Ə.Cəfər isə “gur-gor” kimi daha anlaşılın şəkildə ifadə ediblər. Bu halda Azərbaycan türkcəsinin fars dili ilə leksik yaxınlığı köməyə gəlib. Üstəlik M.Seyidzadə “gör” sözünü də işə salaraq söz oyununu gücləndirməyə çalışıb, Ə.Cəfər və Dr. Memari bu yerdə “gördün” ifadəsini işlədiblər. Gözəçarpan bəzi kiçik fərqlər (Cəmşid-Bəhram, tülkü-aslan) tərcüməçilərin müxtəlif əlyazmalardan istifadə etməsi ilə izah oluna bilər (kanonik mətn yoxdur). Təbii ki,

ingiliscəyə tərcümədə bu rübaini *E.Fitzgerald* söz oyununu saxlamaqla verə bilməzdi, onun yeganə yolu mənanı fərqli şəkildə poetikləşdirmək idi:

**They say the Lion and the Lizard keep
The Courts where Jamshyd gloried
and drank deep:
And Bahram, that great Hunter-
the Wild Ass
Stamps o'er his Head,
and he lies fast asleep.**

Bu tərcümədə mənaya sadiqlik və yüksək şeiriyyət göz qabağındadır; əvvəllər Bəhram gur (vəhşi eşşək) ovlayardı, indi gur dırnağı ilə onun (Bəhramın) kəlləsini döyəcləyir, amma dərin yuxudan oyada bilmir...

Mir Mehdi Seyidzadə

**Dərgahına şahların üz qoyduğu,
Uca qəsrin qübbəsində bir qumru
Qanadını toplayaraq, çalaraq
Dayanmadan, gördüm deyir:**

**- Ku, ku, ku.
(M.Müşfiq)**

**O qəsr ki, göyə çiyin vururdu,
Şahlar dərgahında boyun bururdu,
Gördüm eyvanına qonmuş bir qumru,
Daima oxuyur: ku-ku-ku-ku-ku!**

(M.Seyidzadə)

**Bir qəsr ki göylərə çatırdı tavanı,
Şahlar əyilib öpərdilər dərgahını,
Gördük dağınıq qübbəsinə bir qumru
Qonmuş və deyir: hanı, hanı, hanı, hanı?**

(Ə.Cəfər)

**Ol qəsr ki, çərx ilə vurardı pəhlu,
Şahlar qapısında çox vurardı zanu.
Gördün necə bir kongirədə faxtəni,
Əyləşmişdi oxurdu hey ki, ku ku.**

(Memari)

Dünyanın heç kimə, o cümlədən məğrur və qüdrətli şahlara da qalmayacağı yəqindir; bu, Xəyyamı ən çox məşğul edən fikirlərdən biridir. Bu rübaidə də gözəl söz oyunu var. “Kuku” sözünün farsca bir mənası qumrudur (quş), digər tərəfdən onun çıxardığı səs də “ku-ku” dur. Nəhayət, “ku” nun bir mənası da “hanı” deməkdir. Kukunun (qumrunun) ku, ku səsi “hanı, hanı?” deməkdir, yəni hanı bu göylərə çatan qəsrin əvvəlki əzəməti, hanı o şahlar?

Bu halda tərcüməçi nə etsin? Çətin sualdır. Müşfiq və M.Seyidzadə orijinaldakı “ku, ku” Ə.Cəfər isə azərbaycanca “hanı” kəlməsi əsasında qafilələnmə qurublar (axırncı halda quşun çıxardığı səs effekti yox olur). Doktor Memari “ku, ku” nu saxlamaqla qafiyə və mətnə fars ağırlığı vermişdir. Bu rübainin tərcüməsində *E.Fitzgerald* da çətinlik çəkmiş, tapdığı ekvivalent ingilis qafiyələri onu qane etməmişdi.

**Deyirlər cənnət var, gözəl huri var,
Orda şərab arxı, bal arxı axar.**

**Doldur qədəhləri, gətir gərmişə,
Kim nağdı buraxıb, nisyə axtarar?**
(*M.Müşfiq*)

**Deyirlər var cənnət, var huri, gövsər,
Axacaq çay kimi şərab, süd, şəkər.
Onu yad etməkçin şərab ver, saqi!
Yüz min nisyə şeyə bircə nağd dəyər.**
(*M.Seyidzadə*)

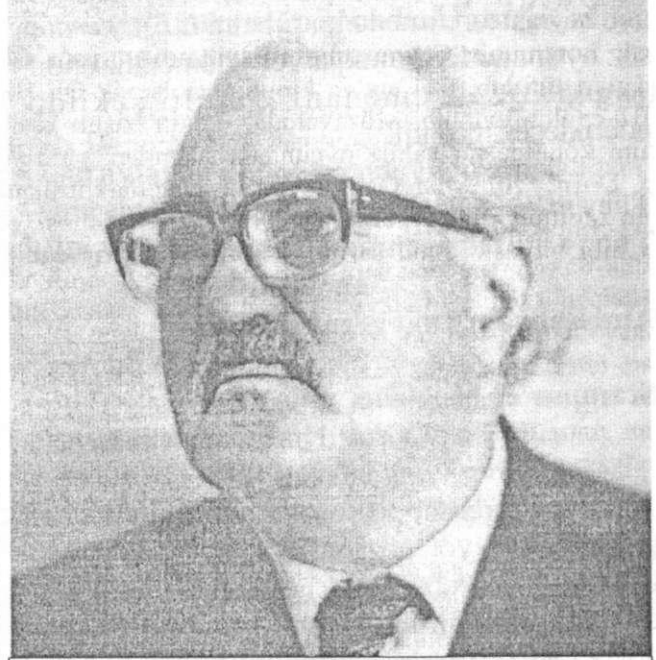
**Derlə ki, behişt və onda kövsər suyu var,
Mey arxı var, həm ballı, şəkərli süd axar,
Bir cam ver onun xatirinə, ey saqi!
Min nisyədən isə bircə nağd yaxşı olar.**
(*Ə.Cəfər*)

**Mən bilmirəm ol ki mənə bəxş etdi sirişt,
Etdi məni bir cəhənnəmi, ya əhli-beheşt.
Arxo, boto, meyo çal
oynamaq nəqdi mənim,
Olsun sənə mən bağışladım nisyə beheşt.**
(*Memari*)

Xəyyamın müəyyən mövzu ətrafında cəmləşmiş rübailəri bəzən bir-birinə bənzəyir, biri o birindən az fərqlənir. Məsələn, daha bir rübaisində eyni fikir (nisyə, nağd, şərab, behişt) ifadə olunur, sadəcə "təbilin səsi uzaqdan xoş gəlir" ifadəsi əlavə olunur. Bu, ümumiyyətlə, Xəyyam rübailərinin ağızda gəzməsi, kiçik variasiyalarının əmələ gəlməsi, sonrakı yazıya köçürmə zamanı edilən əlavələr, başqa müəlliflərin oxşar rübailəri ilə bir araya düşməsi kimi səbəblər üzündəndir. Xəyyamın öz qələmindən çıxmış rübailərin müəyyən edilməsi problemi də oxşar səbəblər üzündən yaranmış, ciddi uğurlara baxmayaraq tam həlli müşkül olan bir məsələyə çevrilmişdir.

Bu, "təbilin səsi..." versiyasına *E. Fitzgerald*'ın ifasında baxaq:

**"How sweet is mortal Sovranty?" -
think some:
Others - "How blest the Paradise to come!"**

Əkrəm Cəfər

**Ah, take the Cash in hand and
waive the Rest;
Oh, the brave Music of
a distant Drum!**

Göründüyü kimi, mahiyyət saxlanılmış (*take the Cash in hand and waive the Rest - Nağdı əlində tut, nisyəni burax*), zəruri olan şair-tərcüməçi sərbəstliyi isə şeiriyətə xidmət edib.

**Dün kaşı bardağı daşlara çaldım,
Ondan bu feylimə bir cavab aldım:
- Düşün, səninçin də bir böylə gün var,
Mən də sən kimi bir əhli-haldım.**
(*M.Müşfiq*)

**Bir kaşı kuzəni sərxoşluğumdan
Sındırıb buraxdım dünən çox nöqsan.
Kuzə dedi: - mən də sən kimi ydim,
Mənim tək olarsan sən də bir zaman.**
(*M.Seyidzadə*)

Axşam fəğfur səbunu çırpdım daşa mən,
 Etdim bu ədəbsizliyi sərməstlikdən.
 Onda mənə hal diliylə anlatdı səbu:
 Mən sən tək idim, məntək olarsan həm sən.
 (Ə.Cəfər)

Vurdum daşa çün dünən səbunu mən də,
 Çox məstidim etdim özümü şərməndə.
 Dilləndi mənə söz dedi ol cam şərab,
 Mən çün sən idim, mən tək olarsan sən də.
 (Memari)

Tərcümədə Müşfiq və M.Seyidzadə dilimizdə işlənən “bardaq” və “kuzə” sözlərindən, Ə. Cəfər və doktor Memari isə fars “səbu” sözündən istifadə ediblər. Birinci üç tərcüməçi kuzənin növünü də (kaşı, fəğfur) qeyd ediblər, doktor Memari cənubda işlənən “şərmən-də”(burada xəcalətli mənada) kəlməsindən də bəhrələnir.

Sözümüzün sonunda daha iki rübainin tərcümələrini gətirək və Xəyyamı Azərbaycan türkcəsində oxumaq istəyənlərə geniş imkan yaratmış tərcüməçilərin hər birini minnətdarlıq hissi ilə bir daha yad edək.

Sirri gizlin fələk nə şivəbazdır!
 Min Mahmud, min Ayaz öldürsə azdır.
 Qayıtmaq, yaşamaq yoxdur dübarə;
 İç, saqi dilməvaz, mey dilməvazdır!
 (M.Müşfiq)

Bu fələk heç kəsə sirrini açmaz;
 Öldürmüş minlərlə Mahmudla Ayaz:
 Ömür bir dəfədir, gül rəngli mey iç,
 Dünyadan gedənlər bir də qayıtmaz.
 (M.Seyidzadə)

Bu çərxi-fələk ki, heç kimə sirr açmaz,
 Öldürmüş o minlər ilə Məhmud və Ayaz,
 Mey iç ki, adam birçə dəfə ömr eləyir,
 Getdinmi həyatdan, əbədi sındı bu saz.
 (Ə.Cəfər)

Bu çərxi ki, sirrin biri bilsin qoymaz,
 Zülmilə qırıbdı çoxlu Məhmudu-Əyaz.
 Hər kəs ki, gedib bu dəhridən gəlməyəcək,
 Nuş eylə şərabi, tazədən ömr olmaz.
 (Memari)

Və:

Göydə Pərvin adlı bir öküz varmış,
 Yerin altında da biri durarmış,
 İbrət gözilə bax, aralarında
 Bir ovuc sayğısız eşşək yaşarmış.
 (M.Müşfiq)

Göydə Pərvin adlı bir öküz yaşar,
 Yer altında da bir başqa öküz var.
 Bu iki öküzün arasındasa
 Görər eşşəkləri aqıl adamlar.
 (M.Seyidzadə)

Göylərdə deyirlər bir öküz var: Pərvin,
 Bir başqa öküz də durmuş altında yerin.
 Qalxın bu öküzlər arasında gəzişən
 Eşşəklərə aqlınızla bir göz yetirin!
 (Ə.Cəfər)

Var bir öküz asimanda Pərvin tanılar,
 Bir ayrı öküz tapır yer altında qərar.
 Bax birçə yəqinilə iki bu öküzün
 Altında və üstündə bütün eşşək var.
 (Memari)

